

ה מ ג י ד מ מ י נ ס ק

מתוך „כוכבי בוקר“, הוצאת „עם-עובד“ ו„דבר“, תל-אביב, תש”י

פרטי הדברים נראים לי עתה כמו מתוך ערפל. אבל הניגון של הדברים עדיין חי בלב כביום נתינתו. ומדי אהרהר בו, הוא עולה והומה ומרעיד ומחיה עולם מלא — — — הייתי נער קטן. מת אחד מגדולי הרבנים בישראל. האם היה זה ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, או ר' יהושע ליב דיסקין מירושלים — בכל אופן גבר האבל בבית-הכנסת הישן. הספיד הרב דמתא והספיד הרב של העדה הסמוכה ולא הסתפקה העיירה עד אשר הביאה אליה במיוחד את המגיד ממינסק להספיד בקרבה את הנפטר הגדול.

בית-הכנסת היה מלא על גדותיו. על הבמה עמד איש כבן ארבעים, מעוטר בזקן ומעוטף בטלית, קולו כקול הארי, ועיניו — פלגי מים. „מורי ורבותי“ — החל להתיפח הקול והטיל אבלות מדכאת. וסיפור נשלב בסיפור ומשל במשל והשפה עממית וציורית, מתובלת בהרבה מלים רוטיות ובאמרי אנשי, ובביטויים וכחניים שנקלטו מיד לתוך החיים והלכו ונחזרו בפי אנשי העיירה שנים רבות אחריה. והמסופר היה על נשמת המת הגדול שבאה לבקר את העדה האבלה הזאת בשעת ההספד, כדברי המאמר: „אחים לי בהספדא דהתם קאימנא“. ובדרמטיות משכנעת התנהל לעיני הקהל הנסער הדיאלוג בין הרב הרוחני של ישראל לבין העדה הדוויה. באבהות תובעת התחנן המגיד בשם נשמת הנפטר לפני הקהל לעזוב את דרכיו הרעים, לתקן את מעשיו ולטהר את מחשבותיו למען תוכל הנשמה של הנפטר להתפלל בעד הקהל הזה לפני הכיסא של מעלה. וכתינוק שחטא התיפח המגיד בשם כל הקהל בפני נשמת הנפטר, תינה לפניו בפרטיות את צרות הדור ופגעי השעה ותחבולות היצר והתחנן ודרש לחתור ולהגיע עד שערי הרחמים, ליפול לפני רגליו של האב שבשמים, להשתטח לפניו, ולא להרפות ממנו עד אשר ירחם על ישראל וישלח לו את הגואל צדק. ובאמצע הויכוח המזעזע הזה בא ציור נפלא על ערך הדמעות בציבור ועל הכוח המטהר אשר לבכי ועל החסד שברחמים, ומעשה נורא באורח גדול שתעה בדרכים בליל שלג, בסופת חורף והגיע לביתו של יהודי עני, שלא היה לו במה לכבדו ולהשיב רוחו. עמד ושפת לו מיחם והציל אותו מקור. והנה גדול ישראל בא אלינו מעלמא דקשוט ובידינו אין כל, לא תורה ולא מעשים טובים, והרוחות הרעות משתלטות והסופה סופת השמד והנשמה הגדולה מחפשת אחיזה כל שהיא להגן על ישראל. בואו ונכבדנו בדמעות. „אני אתן את האש ואתם תנו את המים“ ונשיב את נפשו. ומיד קפץ ממקומו, קרע את דלתות ארון-הקודש, הפיל את ראשו לתוך ספרי התורה וצווח בקול מר: „ריבוננו של עולם, עד מתי תסתיר פניך ממנו. עתה תקום — תרחם ציון — כי עת לחננה — כי בא מועד“. וכל העם אשר בבית-הכנסת — כקטן כגדול, כעזרת נשים וכעזרת גברים — געה בבכי. ויהי הבית לחרדת אלוהים — — —

רבות עברוני מאז. מעטים רגשות הילד אשר לא שונו ולא סורסו בתהפוכות השנים. אך הבכי ההוא נשאר באוזן לעד. ולעד נשארה בלב השותפות לבכי.

לימים, כאשר שמעתי את חנה רובינה בוכה ליד הקיר בליל החורבן, ויהי בקינתה משהו נאצל מאותו מקור הדמעות אשר ממנו נבע בכי הלילה ההוא. וכאשר קראתי אחרי כן אצל ביאליק „ולבבי סף דמעה“ ותהי האסוציאציה הראשונה שלי: המגיד ממינסק.

ר' בנימין הכהן
שקוביצקי,
המגיד ממינסק

זכורני, כי העיירה הפצירה במגיד להישאר עוד ליום. והוא נעתר לה ודרש שנית, הפעם אחרי תפילת שחרית. ואז הוכיח באותות ובמופתים, ובאותה הציוריות והדרמטיות, ומן השכל ומן ההגיון, כי התורה היא מסיני וכי ישראל הוא העם הנבחר וכי הגואל צדק מוכרח לבוא. ויהיו הדברים מאירים וברורים וודאיים ומנחמים כל נפש. מאז לא ראיתי עוד את המגיד ממינסק ולא שמעתי כלום על דרשותיו. רחקו הדרכים. כעבור עשרות בשנים הגיעתני הידיעה, אגב תיאור החיים של רוסיה הסוביטית, כי המגיד ממינסק נעשה מטרה לחצים לקנאי היבסקציה. גם סיפרו כי אסרו אותו והכריחוהו לחתום על איזה נייר בעצם יום הכיפורים. מבעד לכל המרחקים היה כאבו — כאבי. לפני זמן-מה נתקלתי בכרוניקה של העתון בידיעה, כי המגיד ממינסק דורש על פרשיות השבוע בבית-הכנסת אשר בתל-אביב בכל ליל שבת. לא האמנתי כי עודנו חי, וכי אתנו הוא וכי אפשר עוד לשמוע אותו. לא פעם אמרתי ללכת לראותו ולא נסתייע הדבר.

והנה העמידתני ברחוב תל-אביב מודעה שחורה: מת המגיד ממינסק, וביום פלוני, בבית-כנסת פלוני יספידו אותו הרב פלוני ופלוני — —
עמדו רגלי מלכת.

אותו יום — יום שכולו ישיבה היה. הפליגו חברים לדבר על פגעי שעה. משהגיע זמן האזכרה לא הבלגתי עוד. קמתי ויצאתי לשמוע לדברי המספידים. בדרך התביישתי מאד כי לא מצאתי שהות להתעניין ולהיוודע מה היה יחסו של הזקן הזה אלינו ואל מפעלנו ולכל אשר ראו עיניו בארץ הזאת אשר הגיע אליה בסוף ימיו. ההתפייס ובירך? או רגז וקילל? אך זאת ידעתי בודאות: חלק לו במפעל, בין אם ידע זאת ובין אם לא ידע. וכאשר ימנה רואה נאמן את כל המקורות אשר מהם שאבו מחוללי כל הפלא הזה את עוז רוחם ורצונם וימצא גם את "לבבו סף דמעה", אשר נשא מבמה לבמה על פני עריהן ועיירותיהן של ליטא ורוסיה חמישים שנה רצופות. ולא מעטים הם הילדים במינסק ובפלך מינסק ובערי התחום ובערים שנולדו מבין יוצאי התחום, אשר ספגו בראשית חיי רוחם את דברי אהבתו לישראל ואת בכיותיו על צרות ישראל ואת אמונתו בתקות ישראל והיו הדברים חתומים בלבותיהם עד אשר עמקו וחודשו והופרו והדריכו מנוחה והיו לתאים תאים במערכת בנינו.

האם מתה סגולה זו אתו ואת אחיו לשליחות וליכולת? היש עוד בקרבנו מגיד מצית בהבל פיו גחלת בלב ילד אשר לא תכבה?

הגעתי עד שערי בית-הכנסת המסומן במודעה. אודה, לא ידעתי כי גם ברחובות צדדיים הוקמו בתל-אביב בתים מפוארים כאלה לתורה ולתפילה. והבית מלא. מלאה וממולאה עזרת-הנשים ומלא גם בית הגברים. והגברים — אכן, פוגש אני אותם גם ברחובות העיר, אבל שם הם כאילו בטלים ברוב של נוער ושל יהודים מטיפוס חדש. אבל כאן, כשהם מקובצים כולם יחד, באין אחר אתם, כולם מגודלי זקן, ורבים מהם גם בעלי פיאות וישנם גם הרבה בעלי קפוטות ארוכות, הם כאילו משכיחים מן הלב כי בתל-אביב הנך. גם הדלות המרובה, גם דבלול השערות, גם הפנים המקומטים, וגם שפת האידיש אשר בפיהם, כל זה אומר — ליטא, עיירה בליטא, אותה העיירה שלי.

ועל הבמה — מגיד. אומרים לי: נצר ממשפחת הנצי"ב מוולוז'ין. והניגון — אותו הניגון, בכל אופן מאותה משפחת הניגונים — מסתלסל ונוקב עד תהום הנפש, מתחטא ומתחנן ומיסר ומתיפח ומשתלט על הלב. והמלים — אותן המלים: "אחים לי בהספדא דהתם קאימנא". ושוב אותו הדיאלוג הדרמטי בין העם הטובע בים של צרות, והצרות חדשות וחיות ורוטטות, ובין השליח הנאמן והאהוב, הפעם הוא ר' בנימין המגיד ממינסק, שנשלח עתה להתחנן לפני כיסא הכבוד של האב שבשמים. ופתאום — והמגיד קופץ וקורע את דלתות ארון הקודש, מפיל את ראשו לבין ספרי התורה וצועק בקול מר: "ריבוננו של עולם, עד אנה, עד מתי תשכח את צאן מרעיתך. עתה תקום — תרחם ציון — " וכל הבית כולו, מלמעלה ומלמטה ומן הצדדין, גועה בבכי.

אותו הבכי — —

הפניתי את ראשי והנה על-ידי, סמוך לספסל, עומד נער בן שמונה-תשע, נפעם ונרגש ושתי עיניו הגדולות והמודלקות צמודות-צמודות אל שפתי המגיד.

בית אבי, המגיד ממינסק

המחברת — בתו של המגיד ר' בנימין שאקוביץקי.
עלתה ב-1931. הדברים נרשמו מפיה על-ידי דוד כהן.

מינסק היתה משופעת באוכלוסין יהודים. מפורסמת היתה ברבניה, בתלמידי־חכמים שבה וכן בפרנסיה שהיו שומרי מצוות ונדבנים גדולים. היו בה מוסדות צדקה וחסד, כבשאר קהילות היהודים לפני מלחמת־העולם הראשונה, ולמוסדות אלה היה גוון מינסקאי מיוחד במינו. קול תורה לא פסק בעיר ביום ובלילה, בישיבות קטנות, בקיבוצים של לומדים אברכים, ובתומכי תורה — יהודים זקנים שישבו ועסקו בתורה ועל נדבני העיר פרנסתם. גם אלה שתורתם לא היתה אומנותם קבעו עתים לתורה, לפני צאתם לעבודה או לאחר יום־עבודתם, ולמדו כל אחד לפי כוחו בתורה. מי למשנה ומי לגמרא, מי לעין־יעקב ומי לאמירת תהלים בלבד. רוח התורה והמסורה היה התבלין של חייהם, ממנו ינקו עוז ותעצומות לעמוד בתהפוכות גורל חייהם.

עשרות בתי־כנסת ובתי־מדרש היו בעיר. מהם כלליים של הקהילה ושל הפרברים, מהם של בעלי־המלאכה לסוגיהם, שייסדו בתי־מדרש משלהם, ומהם של נדבנים פרטיים שהקימו בתי־מדרש על שמם. וכולם היו שוקקים מתפללים ותופשי־תורה שלמדו בבתי־מדרש אלה.

העתיק שבהם היה בית־הכנסת הגדול, הקר, "די קאלטע שול", בו היה מתפלל קבע הרב הראשי של העיר ר' לייזר רבינוביץ, חתנו של "הגדול" ממינסק, ויורש כהונתו. חזן חשוב היה עובר לפני התיבה שם. השמש שם היה מר יעקב מינקוב, שארבעת בניו חיים בישראל. סמוך לבית־הכנסת היה "בית־המדרש הגדול", עם חזן ומקהלה. הרב של בית־המדרש הגדול היה ר' יצחק ראבין, המשנה לרב הראשי של העיר, בנו של ר' דוד טבלי ממינסק. לאחר מותו של "הגדול" פרצה מחלוקת בעיר. היו שצידדו בחתנו ר' לייזר והיו שצידדו בבנו של הרב דוד טבלי. נתישבה המחלוקת, האחד כיהן כרב ראשי, והשני — כסגנו.

בתוך חצר בתי הכנסת "שול־הויף" היה קיים הקלוז של בלומקה. היא היתה אשה חסודה, אשר כילכלה את בעל ה"שאגת־אריה", שהיה רב במינסק והסתכסך עם הקהילה ופיטרו אותו מכהונתו. והוא בירך אותה בשתים: שתזכה לרב הוגן בעיר, ושתזכה לעלות לארץ־ישראל בערוב ימיה. היא סיפרה לרב על ברכת ה"שאגת אריה". והוא אמר לה: "למה לך להרחיק נדוד ולחכות לעליה לארץ־ישראל? הקימי בית־מדרש ללומדי תורה, ותהיה לך ארץ־ישראל פה במקום". ואמנם כך עשתה. בנתה את הקלוז שנקרא על שמה וקול תורה לא פסק הימנו. לימים, כשייסד המגיד ממינסק את חברת "תפארת בחורים", חברה של זבנים, פקידים, עובדים ותלמידי תיכון שקבעו עתים לתורה, ולמדו בהדרכתו תורה, משניות, עין־יעקב וכדומה, כל אחד לפי כוחו בתורה, נקבע מקום החברה הזאת בקלוז של בלומקה.

בעלי־המלאכה ייסדו בתי־כנסת לעצמם. ברחוב האטלזים היה בית־כנסת של חייטים. החייטים נחשבו כיודעי־ספר בין בעלי־המלאכה. נוהגים היו לתבל שיחות־חולין שלהם בפסוק מן המקרא או במאמר חז"ל. הרב של בית־הכנסת היה מגיד שיעור בגמרא בבית מדרש זה.

לכובענים היו שני בתי־כנסת: החדש והישן. מרובים היו הכובענים בעיר. כידוע, נוהגים תושבי רוסיה הנוצרים והיהודים לחבוש כובעי פרוה לראשיהם. מי הלך במינסק בגילויי ראש? פרנסתם היתה מצויה בידיהם, ומרובים היו, ולכן הקימו שני בתי־כנסת. גם אלה — ברחוב האטליזים. באחד מהם כיהן הרב ר' ראובן יודקובסקי, חתנו היה הרב ברוידא. לימים בירושלים, למדן מופלג שהיה מגיד שיעור בבית־כנסת זה. אבי, המגיד ממינסק, היה מלמד "עין־יעקב" ב"בית־הכנסת הקר", "די קאלטע שול", וכשנעדר מהעיר לרגל עסקיו, היה ממלא מקומו בשיעור זה הרב ברוידא.

גם לבנאים היה בית־כנסת משלהם. הללו היו בונים בתים מלבנים שרופות. כן היו בכל בית כיריים מלבנים ותנורים להסקה בחורף. הם ייחדו איפוא בית־כנסת לעצמם. גם לספרים היה בית־כנסת משלהם. אבא ור' יעקב־מאיר היו נוהגים לעבור בערב־שבתות ברחובות העיר ולהכריז על כניסת השבת: "יהודים, סגרו את החנויות, שבת בא". הכרזה זאת היו מכריזים כשעה לפני כניסת השבת. הספרים היו סוגרים את החנויות ומשאירים לקוחות בפנים עד כניסת השבת.

והיה בית־כנסת מיוחד של סמרטוטרים. עשרות אנשים היו נזכרים באשפות ואוספים סמרטוטים, גרוטאות ועצמות. היו קבלנים סמרטוטרים, שהיו מקבלים הכל וממיינים את הסמרטוטים. בדים לחוד, משי לחוד, פשתן לחוד, ברזלים לחוד, עצמות לחוד. אורזים היו כל מין ומין ושולחים את העצמות לבתי־חרושת לסוכר, את הברזלים לבתי־חרושת ליציקה, ואת הסמרטוטים לבתי־חרושת לאריגים. הרב שלהם היה ר' נחום אייג, והגבאי שלהם פרץ הגיבן, שעליו אייחד את הדיבור להלן.

בכל פרבר היה בית־כנסת משלו עם רב, מורה־הוראה. פירושו של דבר — רב שאינו מקבל שכר מאת הקהילה, אלא על הכנסות בית־הכנסת פרנסתו, כפי שנקבע על־ידי הגבאים, וכן מרח"ש של חתונות, תנאים, ברית־מילה וכדומה. פרנסת רבנים אלה, מורי ההוראה, היתה תלויה בגודל בית־הכנסת ואמידות מתפלליו. לעתים, שכר זה לא היה בו כדי קיומם, ונשותיהם היו עוסקות בחנוונות להשלמת הפרנסה.

כן היה, למשל, בפרבר קומארובקה רב שקראו לו "הרב החולב", "דער מילכיקער רב", על שום אשתו שפתחה לפרנסתם חנות לתוצרת חלב.

כן היה בפרבר ניישטאט בית־כנסת גדול, והרב היה ר' זוסיא מאל, שכינהו בשם הרב מהסמרים, "דער רב פון די טשוועקלאך", משום שאשתו פתחה חנות לאביזרי סנדלרות. רב זה היה תלמיד־חכם מובהק ובעל הדרת פנים. בבית־כנסת זה היתה קיימת ישיבה קטנה וראש־הישיבה היה סבי, אבי אבא, ר' מרדכי שקוביצקי, ובנו ר' הלל, אחי אבי, שימש שם כמשגיח.

כן היה בית־כנסת של שואבי־מים. בימים ההם במינסק לא היתה רשת של צינורות מים לבתים. בארות היו בעיר והיו שואבים מהן מים לצרכי הבית. והיו שואבי־מים שעל חלוקת המים פרנסתם. הם היו מחלקים מים בבתים ומקבלים תשלום על כך. בבית מדרש זה היתה ישיבה לנערים בגיל 13—17 שנה ובראשה עמד ר' יהושע הורודנר, גדול בתורה וצדיק יסוד עולם.

כן היה בית־כנסת של הקצבים ובו "קיבוץ" של בחורים. "קיבוץ" משמעו ישיבה של בחורים מבוגרים, מבני 18 ומעלה, שהיו עוסקים בתורה בעצמם, ללא הוראת ראש ישיבה. מתנדב מרבני העיר או אורח גדול־בתורה שנזדמן למקום היה מגיד שיעור בפני בחורי ה"קיבוץ". רבים היו בני העיר שלמדו ב"קיבוץ". חזקה על לומד ב"קיבוץ" שהוא

גדול בתורה. מהם שלמדו "יורה דעה" והוסמכו לרבנות, ומהם שעסקו בתורה לשמה. על-כל-פנים, היתה זאת סגולה לשידוכים. ואמנם נשאו בנות של אמידים ועסקו אחר-כך במסחר בעזרת חותניהם, ומהם שהיו לרבנים או המשיכו לעסוק בתורה לשמה כשהם סמוכים על שולחן חותניהם. הבחורים שבאו מעיירות סמוכות לעיר או רחוקות מהעיר — הקצבים דאגו למוזנם, ומקום-לינתם היה בבית-הכנסת.

גם בבית-המדרש הקטן שבחצר בתי-כנסת היה קיבוץ דומה.

כן היה בית-כנסת ברחוב הטאטארים, ונקרא על שם הרחוב "די טאטערשע שול". היתה שכונה של טאטארים בעיר. היו ביניהם אמידים שהיו להם וילות, גני-ירקות וגני-פרי. הם היו מספקים לתושבי העיר ירקות ופירות מובחרים. בנותיהם היו מפורסמות ביופין. רבים מבניהם שימשו כקצינים בצבא וכפקידים בכירים בממשלה. היה להם מסגד מפואר עם מולה, חזן מוסלמי. והנה ברחוב זה היה בית-כנסת. הרב היה שם ר' ליב מאס ולאחר פטירתו ירש את כסאו ר' מנדיל חתנו, יהודי גדול בתורה.

בזמן מלחמת-העולם הראשונה, כשגורשו יהודי העיירות והערים הסמוכות לחזית, מחשש ריגול לטובת הגרמנים, הגיעה לעיר מינסק גם ישיבת סלובודקה המפורסמת והשתכנה ב"טאטערשע שול". ראש הישיבה היה ר' מרדכי אפשטיין. הוא העביר לאחר מכן, בשנת 1923, חלק מישיבת סלובודקה לחברון. ישיבה זו שהתה במינסק כשנתיים.

גם ה"חפץ חיים" עם ישיבתו שהה זמן-מה במינסק בעת מלחמת-העולם הראשונה. לאחר מכן עבר עם הישיבה לסמילוביץ. פעמיים נודמן ה"חפץ חיים" לביתנו במינסק. אבי עזר לו באיסוף כספים לטובת הישיבה. היה בעירנו יהודי עשיר, בעל בית-חרושת לטקסטיל, אכסלרוד שמו, שהיה חשוך בנים. והנה נתמזל מזלו והוא זכה בזכיה הגדולה של ההגרלה המלכותית, 200,000 רובל. אבי ניגש עם ה"חפץ חיים" לגביר, והוא תרם 500 רובל לטובת הישיבה. היה זה אז סכום עצום. לאחר שנפרד מאבא. פנה ה"חפץ חיים" לאחד המקומות. עבר על-ידו ברחוב סבל ושק קמח על גבו ומבלי-משים ליכלך את בגדו בקמח. נגש אליו יהודי אחד ואמר: "רבי, אתה מלוכלך בקמח", התחיל לנקות את בגדו ואגב כך גנב את חמש מאות הרובלים.

השמש של בית הכנסת ברחוב הטאטארים היה ר' פסח לייב, יהודי למדן מופלג, ירא-שמים ובעל-צדקה. יום-יום היו מסובים לשולחנו בחורי-ישיבה, על אחת כמה וכמה בשבתות ובחגים. התחלק עם בני-הישיבה בכל מה שהיה לו. עד היום תמוה הדבר בעיני מניין היו לו לשמש בבית-כנסת אמצעי מחיה לפרנסת בני-ישיבה כה מרובים, ביחוד בזמנים הקשים ביותר, שנות המלחמה והרעב. כנראה, חתנו, ר' שמריל, בן תורה שעסק במכולת בסיטונאות ברחוב האטלזים והיה בעל-אמצעים תמך בחותנו ר' לייב.

ראוי לציון יהודי אחד, ר' מנדיל קלגראד שמו, ראש מנקה-הארובות שבעיר. הוא עצמו היה מפויח תמיד, כי עסק במלאכתו והיו לו כמה עוזרים, מנקי-ארובות. היה מאכיל על שולחנו בחורי-ישיבה רבים הן בימות החול והן בשבתות ובחגים. איני יודעת אם היה למדן, אבל קבע עתים לתורה בבית-המדרש שקראו לו "חדרו של ר' איסר". בעלי-מלאכה ופועלים מפרוטי העם למדו שם. בית-מדרש זה נתפנה גם "בית המדרש שבבצות" (די בלאטע שול). בצה טובענית היתה במקום ובימות הגשמים אי אפשר היה לעבור ברחוב זה. בבית-מדרש זה קבע ר' איסר שיעורים לתורה, לעין יעקב, לגמרא ואפילו לאומרי תהילים. כאן התכנסו כל יהודי זאמקוב ופוד-זאמקוב.

לאחר פטירתו של ר' איסר ירש את מקומו כרב "בית המדרש שבבצות" חתנו ר' לייב.

יהודי למדן גדול בעל הדרת פנים, נעים הליכות וחייכני. הוא היה בעלה השני של בת ר' איסר. היו לה שתי בנות מבעלה הראשון ואילו לר' לייב לא היו ילדים. כשנפטר ר' לייב בימי הבולשביקים הספידו אבי, ואז נאסר אבי בגלל ההספד הזה כחותר תחת השלטון. כן היה במינסק בית-כנסת מפואר, בשם "די כאר-שול". החזן שם היה משה לוינסון, ולו מקהלה גדולה. אני וחברותי היינו הולכות לבית מדרש זה לתפלת "כל-נדרים". תפילתו של החזן לוינסון היתה נפלאה, עוצרת-נשימה ממש. לאחר מכן, בימי הבולשביקים, החרימו את ה"כאר-שול" והפכו בית-כנסת זה לתיאטרון.

בחצר בתי-הכנסת היה בית-מדרש בשם "חברה-קדישא שול", שם היה אבי מתפלל וכן המשנה לרב הראשי ר' יצחק. החזן שם היה רויסקי ולו מקהלה יפה מאוד. בכל הפרברים והשכונות היו בתי-כנסת ולהם רבנים משלהם: בקומארובקה, סאראב-ריאנקה, לאחובקה, פאָלד, סלובודה ועוד. ב"פאָלדשול" כיהן כרב אברהם-יצחק סאדובסקי; בסאראב-ריאנקה — הרב אברהם טיקטינסקי, בנו ובתו הם בארץ. ובת אחת שלו נישאה למשה כהן, המורה לעברית והעסקן הציוני הנודע.

ברחוב רומאנובסקאיה היו שני בתי-כנסת. באחד מהם שימש כרב ר' מנחם קדיש רבינוביץ, גדול בתורה וצדיק. בנו ר' איזיק גר בירושלים וחתנו של ר' איזיק הוא הרב צוקרמן ב"קדימה".

בבית-הכנסת השני שימש כרב ר' מנדיל ליב לויין, סבו של הסופר היהודי-האמריקני המפורסם הרמן ווק. הסופר הרמן ווק הוא יהודי שומר מצוות. כשהיה מזדמן לישראל, והיה מבקר את סבו ר' מנדיל ליב לויין, שהיה גר בתל-אביב, היה מבקר גם אותי. הרב לויין נפטר לפני שנים אחדות בתל-אביב. בתו, אמו של הרמן ווק, חיה בארץ.

כן היה בית-כנסת על-יד תחנת-הרכבת, ושם היה הרב ר' שמשון גרובסקי, תלמיד-חכם מובהק. בנו, ר' ראובן, נפטר באמריקה. פירסם חידושי-תורה משלו על התלמוד. ספריו מקובלים על בני-הישיבות וגם בארץ. נכדיו של ר' שמשון חיים בארץ. נכדתו, נעמי דנין-אליאב, היא חברת הקיבוץ הדתי טירת-צבי. אחיה, שהיה תלמיד ישיבת חברון, הוא מורה בבית-ספר דתי, ואחותה המורה נשואה לשוחט בכפר-סבא. בנו של השוחט שבתי רדונסקי ממינסק, שהיה שם בין עשרת השוחטים הקבועים שקיבלו משכורתם מאת הקהילה. שבתי רדונסקי היה גם מוהל בחסד עליון. בימי הבולשביקים נאלץ לברוח מרוסיה בגלל מילה בסתר. כשהגיע לארץ, היה שוחט בפרדס-חנה והיה לומד בחברותא עם הרב מלצר ולאחר מכן עם הרב דיסקין. שתי בנותיו בארץ.

בקומארובקה שימש כרב ר' חיים ליזר ברנשטיין. אחד הבנים שלו, ה"עילוי" איזיק, נרצח בשנת תרפ"ט בחברון, היה שם תלמיד הישיבה. בחברון נרצחו עוד כמה מבני מינסק: משה אהרון ריפס, ישראל לזרובסקי, בחור כבן 17, אח נשוי של לזרובסקי ובתו הקטנה, דרפקין הזקן, בנו הוא ראש כולל בירושלים, וכן ה"עילוי" מקוידאנוב, הלר. גם אחי נפצע קשה בבית הרב סלונים בחברון בשעת הפרעות.

ב"בלומקה"ס קלויז" היה הרב בנימין שמעונוביץ. בנו מנדיל, ציוני פעיל, נפטר ברוסיה. בנו השני, נח, היה חתנו של הרב מישקובסקי מקוידאנוב וגיסו של ראש-הישיבה והרב בכפר חסידים. אף הוא טיפל בעניני הישיבה ונפטר לפתע בגיל 40 שנה.

כן היה בית כנסת בשם "שרה-קעס שול" על שם אשה אחת ושמה שרה. וגם שם למדו בחורים.

גם בבית-הכנסת של השוליות "געזעלן-שול" היה קיבוץ של בחורים. בבית-כנסת זה

התפללו סוחרים אמידים, והרב הראשי ר' לייזר היה מתפלל שם בימות החול. כן היה בית כנסת על שם חיה אטינגר (עטינגער שול). היה זו היתה אם המשפחות זלדוביץ ופינס, שתי משפחות אמידות ומפוארות במינסק. דב פינס היה גבאי ועסקן. הוא ייסד את הכולל תומכי-תורה. כולל זה היה של אנשים מבוגרים שישבו על התורה והוא כילכלם. שרה פינס, בתו של זלדוביץ, היתה למדנית גדולה ועסקנית ציבורית. היתה נואמת בחדר עליון. היא ייסדה אחר-כך שיעורי-ערב לעברית בעיר מטעם הדתיים.

פרץ הגיבן היה הגבאי של בית-הכנסת של הסמרטוטרים. הוא היה יהודי שומר מצוות ונדבן גדול וגם ה"רבי" של הרמאים והמברחים שבעיר. נוהג היה לרכב על גבי סוס לבן בחוצות העיר. רגליו היו ארוכות, אבל גופו קטן, ואנו הילדים קראנו לו "המשיח על הסוס הלבן".

שמעתי על מקרה אחד של רמאות שנעשה בביתו. הוזמן לשם קונה, פרץ עמד בתפילה, זמן רב עבר עד שגמר את תפילתו. לאחר מכן נמכרו לקונה בדים, שנתברר לאחר מעשה כי היו מזויפים. כשבא האיש להתלונן במשטרה, השיבו לו: לא היית צריך לקנות, כי עצם הקניה היתה השתתפות בגניבה.

קבוצת הרמאים מנתה 16 איש. איש איש וכינויו. הם היו עומדים בשוק ומוכרים בפינות אפלות בדים אנגליים שהיו למעשה בדים מהמין הזול ביותר. הם היו קונים טבעות-זהב, שעוני-זהב וכדומה מאת אנשים שנאלצו למוכרם בשעת דוחקם. הם היו מקבלים את הסחורה, קובעים את המחיר ואומרים "אני ניגש לשותף לקחת כסף", ונעלמים עם הסחורה. או שהיו מתמקחים בענין יהלומים ובשעת בדיקת הסחורה היו מחליפים את היהלומים בזכוכית פשוטה. פרץ היה הרבי שלהם, והוא אף היה המתווך בהברחת הסחורה לחו"ל.

יום אחד נכנסה אשה לביתנו בוכיה ומתייפחת. היא סיפרה לאמי: "היתה לנו חבילת יהלומים. נתקלנו בכנופיה של פרץ, ואנו בדרכנו לפולין. היינו במצוקה, ולכן החלטנו למכור את היהלומים. הכנופיה בדקה את היהלומים והחליטה לא לקנות. התברר לאחר מכן, כי החליפו לנו את היהלומים בזכוכית. ואנה אנו באים?"

אבא שלח לקרוא לפרץ ושאל אותו אם הוא יודע על המקרה האמור. תחילה טען פרץ שאינו יודע דבר, אחר-כך בא והודיע כי אנשיו כבר הבריחו את היהלומים מעבר לגבול. עם פרץ בא גם ראובקה סמורק, יהודי בעל-קומה ועבדקן. אבא הטיף לו מוסר: "יהודי, למה אינך יכול לסחור ביושר? למה אתה מאמלל אנשים ברמאות שלך?" השיב לו ראובקה: "הכל מן הבורא. אלוהים יכול היה לברוא אותך רמאי ואותי מגיד. למזלך, אתה מגיד ואני רמאי, ועל זאת פרנסתי. ובמה אני אשם?" בסופו של דבר הוחזר חלק גדול של היהלומים לאשה המרומה.

בימי השלטון הסובייטי היה פרץ מעורב בעלילה נגד השוחטים שהקימו קבוצת-עבודה, "ארטאָל". העלילו עליהם שהם פנו כביכול לפרץ בהצעה לרצוח את אחד השוחטים שלא מן ה"ארטאָל" על שום שהוא מתחרה בהם. וכן היה מעורב בעלילה על השוחט ר' יעקב טוביה רפפורט כאילו הלה אנס או ניסה לאנוס אשה. לא הבינונו איך נידרדר פרץ עד כדי כך.

נוסף לבתי-הכנסת היו קיימים בעיר גם כמה "שטיבלעך", בתי-כנסת של חסידים. הראשון שבהם, הגדול והמפואר ביותר היה ה"שטיבל" של חסידי חב"ד. ה"משפיע" שם היה חתנו של הרב זווין. ה"משפיע" פירשו האדם החוזר בפני קהל החסידים על תורתו של הרבי כנתינתה מפיו ומשוחח על עניני חסידות בכלל. שמו היה ר' אברהם ברוך.

כן היה ה"שטיבל" של חסידי סלונים, היה זה בית-כנסת קטן אבל משופע בשמחה. להקפות היינו אני וחברותי הולכות לשם. הצפיפות היתה איומה, ביחוד בעזרת הנשים. עמדו שם ראש אל ראש. אבל השמחה היתה כמעין המתגבר.

כן היה בעירנו "שטיבל" של חסידי קוידאנוב. שם היה יהודי פקח ויושקה מיכלה שמו. הוא חרו חרונים על שלטון הבולשביקים, היה פותח בניגון והצעירים חוזרים אחריו במקלה. והיה שם שמח מאוד בשמחת תורה. חרוזיו היו דו־משמעיים ועשויים בפקחות רבה, ואי אפשר היה להוכיח ממש שהם מכוונים נגד השלטון. התמוגגנו משמחה. הכרתי את הרב מסליפיאנקה, "דער סליפיאנקער רב". הוא היה מבאי ביתנו ואהב את אבי אהבת־נפש. אך היה יהודי רגזן ומחרחר־ריב, ועם זאת חריף ולמדן גדול. היה ממתנגדיו העקשים והחריפים ביותר של ר' לייזר, הרב הראשי של העיר, והיה שופך קיתונות של לעג ולעז עליו. לא היתה לו צורת רב. לא זקן לו ופניו אדומות כפני שיכור. הוא היה זריז, חי וערני מאוד, אבל אבא לא חיבבו. בימי הבולשביקים היה כותב מכתבים לעתונות הקומוניסטית ובהם צידד בשלטון וביאָוֶאָסְקֶצִיָה.

כמו כן הכרתי את ה"רב האדום". בשעתו היה רב ב"דרך הישנה" (סטאראיה דורוגה). היה כרוך אחרי נשים ומחמיא להן. בבואו העירה, היה סועד במסעדה מסוימת, ומבקש את בעלת המסעדה שתשב על־ידו: "אני נהנה משיבתך על ידי. זה מוסיף לי תיאבון". בימי הבולשביקים צידד ביאָוֶאָסְקֶאקִים כמשומד גמור. לאחר מכן עלה לארץ־ישראל.

העיר היתה משופעת גם במוסדות סעד. וראשית כל — תמחוי לעניים. בתמחוי זה היה כל עני רשאי לקבל ארוחת־צהרים טובה במחיר קופיקה אחת. ומי שלא היתה לו גם קופיקה אחת, היה יכול לאכול שם ללא תשלום, אם הביא פתק מהמגיד או מר' יהושע הורודנר. התמחוי הזה, ברחוב ראקובסקאווה, היה גדול ומרווח, ושימש בחגים גם למטרות אחרות.

איני יודעת אם היתה עוד עיר בתפוצות הגולה בה היה קיים דבר מעין זה שבמינסק — "דוד של מאכלות כשרים". הדוד היה מיועד לחיילים ששירתו בצבא. כידוע היה במינסק חיל־מצב ובו שירתו כ־300 חיילים יהודים. וכלום ייתכן, שמינסק תראה במו עיניה חיילים יהודים אוכלים טריפה? התקינו איפוא דוד מיוחד למאכלות כשרים בשביל החיילים. את האוכל היו מבשלים בחצר הקסרקטין. ושלטונות הצבא התירו זאת ברצון. בכל בית יהודי במינסק היתה תלויה קופסה לטובת ה"דוד למאכלים כשרים", ואת החסר היו מוסיפים פרנסי העיר ונדיביה, וביחוד ר' חיים לוריא, סוחר־יערות אמיד, שהיה ירא־שמים וקובע עתים לתורה.

ראש העוסקים ב"דוד" היה יהודי יקר וגלוחובסקי שמו. הוא טרח בכל מאודו בענין זה. בחגים, וביחוד ב"סדר" של פסח, היו מכינים לחיילים בבית התמחוי סעודה חגיגית. חשובי העדה ופרנסיה היו באים לשמוח עם החיילים בעריכת ה"סדר". אבי היה קורא בפניהם את ההגדה של פסח עם פירושים משלו. והחיילים היו שרים והשמחה היתה שורה במעונם. ורק לאחר מכן היו פורשים אנשי העיר לבתיהם ועורכים איש־איש את ה"סדר" בביתו. היה בית־סוהר גדול במינסק, ובכלל האסירים היו גם יהודים, ביחוד, אסירים פוליטיים. טרחו אנשי העיר והגישו להם סעד; מזון, מלבוש ועזרה יורידית. אבי טיפל אף הוא באסירים, אך בעיקר הגטל נשא גלוחובסקי.

לכבוד הפסח היו מחלקים לכל עניי העיר בשר ויין, וכן מצות, 4 ק"ג לנפש. את הבשר היו

מקבלים באטליזים, ואת המצות והיין היו מחלקים להם בביתנו ובבית ר' יהושע הורודנר. בימים שלפני החג היה ביתנו נהפך לשוק לעניים. אבל גם בכל ימות השנה לא עזבו הורי את העניים לנפשם. אבי עם ר' יהושע הורודנר, ידיד־נפשו, היו עוברים כמה פעמים בשנה בבתי האמידים ומתרימים אותם, ובכסף זה היו מכניסים עצים לבתי העניים בחורף, או קונים נעליים ובגדים לפי הצורך. לא פטרו את העניים בנדבה, אלא דאגו לצרכיהם ממש.

חברת "לינת־הצדק" היתה בעיר. היא היתה שולחת רופאים בחינם לבתי־החולים וכן היתה מספקת להם תרופות. אנשי הועד, ואבא בכללם, גם סיפקו לבתי־החולים מרק עוף ונתח עוף לחולים. החברה היתה מממנת פעולותיה במגביות וכן בתרומות שהיו משלשלים גם לקופסאות מיוחדות עשויות לדבר. אחת הגובות היתה ראשה מינקוב, אשתו של שמש בית־הכנסת הגדול, אשה נחמדה מאוד, לבושה תמיד בלבן, שהיתה הולכת מבית לבית וגובה תרומות.

היה "תלמוד תורה" בעיר לילדי עניים. הם קיבלו ב"תלמוד תורה" גם ארוחות חמות וכן בגדים ונעליים לחורף. את הכספים להחזקת מוסדות העזרה נתנו עשירי העיר. ב"תלמוד תורה" הושיבו מלמדים משובחים, עד כדי כך, שגם בעלי־בתים חשובים בעיר שיגרו את בניהם ללמוד ב"תלמוד תורה".

עם בוא נחשול הפליטים למינסק, בימי מלחמת העולם־הראשונה, ייסדו בית־ספר לילדיהם ששוכן בבנין שנקרא "ביסטרוד" (בסטרוד). לאחר מכן ייסדו שם הציונים הכלליים קורסים לעברית בשביל בני העיר. המורים היו מנחם איצקוביץ, חיים תנעזר ומשה כהן ועוד. אגודת ישראל ייסדה קורסים משלה, והמורה היה כצנלסון. בעזרת הנשים של בית־הכנסת הגדול היו השיעורים לעברית של הכיתות הנמוכות, וכן של כיתות יותר גבוהות. היה שם מורה אחד, נוימן שמו, ידען גדול בספרות ובדקדוק. היה מדבר עברית. גם פועל־ציון ייסדו קורסים משלהם והמורה שם היה גולדברג.

לאחר מכן נעשיתי אני עצמי מורה לעברית בקבוצות קטנות שהתכוננו לעליה לארץ. הייתי ב"החלוץ". אחת התלמידות שלי היתה גובר שהיא עכשיו בצופית. וכן היתה לי קבוצת־לימודים בפרבר קומארובקה. בדרך כלל היינו מתכנסים ביער כל שבת להרצאות. גם אני הייתי מרצה. למדתי גם לכתוב במכונת כתיבה. ובביתו של זידמן הייתי מדפיסה את החומר שקיבלנו ממוסקבה, מהמרכז, ומפיצה אותו. העברית היתה שגורה בפייהם של בני מינסק והיתה כמעט שפה חיה, מדוברת.

אבי, ה"מגיד־מישרים" של מינסק, היה יליד העיירה אישישוק, הסמוכה לראדין, עיירתו של ה"חפץ חיים". העיירה אישישוק היתה מפורסמת בעולם ברבניה גדולי־התורה. היתה בת ישיבה שתלמידיה היו אוכלים "ימים" אצל בעלי־הבתים שבעיירה, וכן כולל של "פרושים", כלומר, אנשים נשואים שפרשו מנשותיהם לכמה שנים והיו עוסקים בתורה. ה"פרושים" היו פוקדים את משפחותיהם רק פעמיים בשנה, וכל ימיהם היו קודש לתורה. הם לא אכלו "ימים" כבחורי־הישיבה, אלא עקרות־הבית שבעיירה היו מספקות להם את מזונותיהם. באישישוק בימים ההם היה יהודי אחד יוסל שמו, חגור חגורה עם ווים, והוא היה אוסף סירים וצנצנות עם אוכל עבור ה"פרושים". כל עקרת בית היתה מיעדת את המזון לפרוש מסוים, וכך ספקה ל"פרושים" ארוחת־צהרים חמה. סבא היה תלמיד חכם, אבל לא עסק ברבנות, אלא קבע עתים לתורה. אשתו היתה מפרנסת

אותו, כנהוג בימים ההם. פרנסתם היתה על מגרסה שסיפקה גריסים לכל הסביבה. ביתם היה בית-אבן של שלושה חדרים. החדר הגדול בכניסה שימש כמחסן הגריסים, ואילו בני המשפחה הצטופפו בשני חדרים קטנים. סבתא היתה אשה יפה ובעלת כושר-דיבור. ממנה ירש אבי, כנראה, את כושר דיבורו. היא לא החשיבה את חיי העולם הזה, אלא כפרוודור לעולם הבא. היא היתה בעלת צדקה. כל נדכא ורש היה פונה אליה והיא היתה מנחמת אותו ועוזרת לו. היא היתה אומרת: "רוצה אני לעזור ביד חמה, כשעודני חיה, ולא ביד קרה, לאחר המוות, עלידי השארת עזבון".

אבי נולד בחודש אדר בשנת תרל"ב. עד גיל 9 למד בחדר בעיירה ולאחר מכן נסע לוויילנה ולמד בבית-הכנסת רמילס, שם ישבו בחורים ועסקו בתורה. הוא היה בעל כשרון, מהיר-תפיסה ומחונן בזכרון פנומנלי. פעם בו הדחף לדרוש ברבים. כשהתפנה בית הכנסת מיושבי, היה סוגר את הדלתות, מסדר את ה"עמודים" כאילו הם אנשים חיים, והיה דורש לפניהם. כשהגיע לגיל 17 שנה התחיל לדרוש בבתי-הכנסת על פרשת השבוע ועניני דיומא. וכך התפרסם ברבים כדרשן מופלג. כשהגיעה שעתו לצאת לצנא, רצו הוריו לעזור לו להשתחרר בכסף, אבל הוא אמר, כי רק בכוחות עצמו ישתחרר מהצבא. הוא יצא למסע דרשות בסביבה, אסף כסף ועלידי שוחד זכה בכרטיס אדום, שפירושו, כי הוא פטור משירות סדיר ורק בזמן מלחמה עליו לשרת בצבא.

במלחמת-העולם הראשונה הוא היה חייב גיוס, אבל שוחרר יחד עם הרבנים מחובת השירות. אבא גם ערך את רשימת הרבנים במינסק וכן רבנים רבים מהסביבה, וקיבל עבור כולם שחרור מהצבא מידי גנרל טאטארי אחד, שהיה ממונה על הגיוס.

כנהוג בימים ההם היה בכל קהילה יהודית גדולה "מגיד מישרים" קבוע. היה אז במינסק מגיד זקן, כמעט עיוור. חיפשה העיר מגיד. שמע אבא על הדבר והגיע למינסק. לאחר הדרשה השניה הציעו לו פרנסי העיר את כהונת המגיד, והוא נתקבל. הוא היה עוד בחור, והיו קוראים לו המגיד הבחור. כמובן שהיה צריך להתחתן. קם ונסע לראדין.

איני יודעת אם במקרה, או ששמע על אמי, אך הוא נזדמן לבית הוריה, וממבט ראשון החליט שהיא תהיה לו לאשה. אמי היתה יפהפיה, פקחית ועדינת-נפש, שקטה וכל מלה שקולה. אבי אמי היה תלמיד חכם שעסק במסחר, חנות של בדים. בגיל 24 התחתן אבא. כשהגיעה אמי למינסק, העיר הגדולה, היתה גלמודה, רחוקה מהוריה ומכל המכרים שבעיירה שלה. אבל שכנה שלנו פשוט התאהבה באמי והיא שקרבה אותה והנעימה לה את בדידותה. אמי היתה עקרת-בית נפלאה, חסודה, העושה רצון בעלה.

אבא היה נואם בחדס עליון. מעודו לא גער ולא איים בעונשי הגיהנום, אלא היה מדבר על החיובי שבחיים בעולם הזה ובעולם הבא. היה מבליט את החיוב של הליכה בדרכי התורה והחסד וקיום המצוות. הוא היה בעל רגש גדול, נלהב ומלהיב, וקולו מלטף וחודר ללבבות. כשהיה מטיף מעל הבמה, היה מקסים ממש את הקהל והכול היו בידו כחומר ביד היוצר. דברים היוצאים מן הלב נכנסים אל הלב. הוא לא היה סתם מגיד המלקט מהספרים אמרות ופסוקים, אלא תלמיד-חכם שקדן, שפומיה לא פסק מגירסא. מעודו לא ישב בלי ספר ביד. היה משכים קום ומאחר לשבת בלילות ותמיד מעיין בספר. שעות השינה שלו היו מועטות. לפני כל דרשה היה שוכב לנוח כרבע שעה. והיה אוהב ספרים. כל מוכרי הספרים ידעו על חולשתו זאת והיו מביאים לאבא ספרים מספרים שונים. ביניהם ספרים עתיקים בעלי ערך רב וגם ספרים סתם. ובאמת היתה לנו ספריה גדולה מאוד, כ-5,000 ספר. היה לנו ש"ס בתרגום גרמני וספרי תנ"ך של הוצאות שונות בשפות

שונות. אבא היה קורא רוסית וגרמנית. הוא דיבר רוסית לא מדוקדקת, אבל את דרשותיו היה מתבל בפתגמים רוסיים. ידע את כל הקלאסיקה הרוסית וכמובן את הספרות ביידיש ובעברית. היו לנו בבית כרכי "המליץ" וכו'. כשהתבגר אחי הבכור, הוא התקין קטלוג של הספרייה שלנו, והיה משאיל ספרים לכל דורש. משנוכח שהאנשים שואלים ספרים ואינם מחזירים, הנהיג שכל הרוצה לעיין בספר יעיין רק בביתנו.

מעשה ברב הרצוג ז"ל, ששמע פעם דרשה של אבא באחת העיירות בליטא, כשהוא עודנו בחור. לימים, כשהגיע אבא לישראל, והוא שיבה כולו, כי שנותיו ברוסיה הסובייטית הזקינהו ללא עת, הלך להקביל פניו של הרב הרצוג. כששמע הרב הרצוג את קולו, אמר: "זהו המגיד ממינסק, הבחור ששמעתי את דרשתו בליטא".

אבא היה אהוב על קהל עדתו. הוא אהב מאוד את המוני העם והפליטים. כל הנדכאים והחלכאים היו באים אליו לתנות את צרותיהם והוא היה עץ להם עצות וגם עוזר בפועל. הוא היה עסקן-ציבור. אף שימש כבורר בענייני ממון וכן היו משלישים אצלו כספים בכל מיני עסקים.

ביתנו היה פתוח לרווחה. רבנים, משולחים, מגידים ואנשים שונים היו מתאכסנים בביתנו. המגיד מקובנה, רבינוביץ, היה מתארח בביתנו, וכן המגיד המפורסם, שמחה כהן מטאמבוב, וכן המגידים הנודדים. היה מגיד עיוור אחד, שהיה מגיע אלינו עם אשתו. היא היתה אשה פשוטה מאוד, אבל היתה נודדת אתו בדרכים. ואבא היה מלמדו כמה דרשות. כשהיה מתרוקן ממטענו, היה שוב חוזר אלינו ושוהה אצלנו עם אשתו.

כן היו באים אלינו רבנים צעירים. רב שנתקבל לעיירה היה צריך לדרוש דרשה. והיו אברכים מופלגים בתורה שלא ידעו לדרוש. אזי היו פונים לאבא והוא היה מלמדם דרשות. בא אלינו רב אחד, חסידו של הרבי מסטולין. החסידים, בדרך-כלל, אינם גורסים דרשות, אלא משיחים בעיני חסידות. אבל הרב הסטולינאי הזה נתקבל לעיירה מעורבת, בה היו גם מתנגדים, והיה חייב לדרוש בעשרת ימי תשובה, בשבת הגדול ולפעמים בשבתות בחורף, והוא לא ידע לדרוש. אזי היה בא אלינו, ואבא היה מדריך בדרשות. אנחנו אהבנו אותו מאוד. הוא היה בעל הומור יוצא מהכלל. היה מספר לנו סיפורים על חצר ה"רבי" שלו מסטולין. פעם סיפר על הרבי שלו שיצא לשוח במרכבתו הרתומה לארבעה סוסים, וחסיד אחד אמר: "הלואי והייתי שיבולת-שועל למאכל סוסיו של הרבי!" כן היה שר לנו ניגונים חסידיים. גם אבא היה בעל נגינה ולפרקים היה עובר לפני התיבה בבית-הכנסת בו היה מתפלל. והוא רכש לו ניגונים חסידיים מהרב הסטולינאי הזה, משה לייב שמו. אבא היה עובר לפני התיבה בשחרית, ואילו למוסף היה שם חזן טוב עם מקהלה. כן היה תוקע בשופר בימים נוראים. תקיעת השופר שלו היתה כמנגינת חליל. היו מזמינים אותו לתקוע בשופר גם בבית-הכנסת הגדול.

כן היה נקוט בידו להתפלל "סליחות" בסרבריאנקה. בגלל המרחק היו באים אליו במרכבה בשתיים בלילה והוא היה נוסע לשם. אנחנו לא היינו משכימים קום ולכן לא שמענו את ה"סליחות" שלו. אבל סיפרו שזה היה משהו יוצא מגדר הרגיל. בבוקר היו מחזירים אותו עם שלל מתנות: תרנגולים ותרנגולות, דבש, וביצים, ביחוד הרבה דבש, כי בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה היה אבא דורש בכל בתי-הכנסת שבעיר והיה צרוד מאוד. ואמא היתה מכינה לו ביצים טרופות בדבש. איני זוכרת כמעט דבר מדרשותיו של אבא. הוא לא העלה את דבריו על הכתב. היום כולנו מצטערים על כך. יודעים אנו כי הוא רשם כמה הספדים, על הרב

רבינוביץ, על הגביר ברודסקי, על הברון הירש ועל ר' הנדל מפאריץ. כנראה שהכל נשאר במינסק בתוך הספרים שלא יכולנו להוציא מרוסיה. בדרך כלל נשארו לנו בכתבי־ידו רק ראשי פרקים. בשעתו, הצלחנו להעביר חלק מהספרים לאחינו שלמד בסלובודקה. זה שהיה אחר כך במשך 25 שנה רב בגייטסקיל באנגליה. אחי הבכור היה הרב המפורסם בצלאל כהן, שעשה 17 שנה באמריקה ואח"כ היה יו"ר המרכז העולמי של המזרחי. הוא חיבר פירוש על הרמב"ם בשם "משכן בצלאל" הנלמד כעת בישיבות בעולם.

כשהפקיעו הבולשביקים את דירתנו במינסק, הגשנו לשלטונות בקשה להעביר את הספרים לחו"ל לאחינו. באו אנשי היאווסאקציה, בדקו וראו שיש שם ספרים יקרי־ערך ואסרו להוציאם לחו"ל. הם הציעו לנו שנמכור להם חלק מהספרים. הסכמנו לכך. את יתר הספרים הכנסנו לבית־הכנסת הגדול. כל הספרים האלה ירדו לטמיון, כי את בית־הכנסת הרסו אחר כך.

ביתנו נבנה על מגרש רחבי־ידים חכור מאת הכנסייה הפראבוסלאבית. שכנו היה האפיסקופוס של הכנסייה, אדם חביב מאוד. היינו שולחים לו במתנה דגים ממולאים וכדומה והוא לנו — מפירות הגן שלו ופרחים. לפני הבית סידרנו גינת פרחים ומאחוריה גינת־ירק: בצלים, צנון, גזר וכדומה. אבא אהב לטפל בגינתנו והדביק אותנו באהבתו זאת. לכל ילד היו כמה ערוגות בגן־הירק שהיה מטפל בהן. ביתנו היה פתוח לכל דורש. המפה היתה פרושה על השולחן מהבוקר ועד האחר בלילה. כל הנכנס היו מציעים לו לאכול, ביחוד אם הוא אורח מחוץ לעיר. ובשבתות היו אורחים רבים לסעודה. נהוג היה שבבית־הכנסת מחלקים את האורחים לסעודת שבת. אבא היה העוסק בכך. בני העיר, העשירים, היו בוחרים להם את האורחים המכובדים, הלבושים יפה, ואת השאר, העניים ביותר, שלבושם קרוע ובלוי — היה אבא מביא אלינו הביתה.

זכורני, בערבי שבתות היתה מגיעה אלינו גיטלה, בת הרב גלוסקין, נכדתו של ר' לייזר. (היא כעת בלנינגראד, פרופיסור, ועל כל פירסומיה היא חותמת בשם גיטה גלוסקין). אבא היה נותן לה זר פרחים מגינתנו לכבוד שבת. אבא קיבל משכורת מה"קורובקה", כלומר, ממס הבשר. הקהילה הטילה מס בגובה קופיקה אחת על כל ליטרא בשר (400 גרם), והמס הזה הספיק לתשלום לעשרת שוחטי הבקר שהיו בעיר, לרבנים וגם למגיד. נוסף לכך היה רשאי אבא לצאת מהעיר חדשים בשנה. אז היה דורש בקהילות שונות, קרובות ורחוקות, וגם זה היה מקור־פרנסה.

אבא היה בין העושים והמעשים. הגשת הסעד למשפחות עניות לא היתה ממוסדת כמו בימינו, אלא מתוך התנדבות ומגע ישיר עם הנזקק.

היה עגלון בעיר וזושה שמו. "פאָרדאַל" קראו לו, באשר היה קונה לו סוס "פגר" בכמה רובלים ומעבדו עד שהתפגר. כשהיה מופיע "פרדלה" עם אשתו, כבר ידענו כי שוב התפגר סוסו. ואזי היה אבא נותן לו כסף לקנות סוס חדש, וחוזר חלילה.

היתה לאבא רשימה של עניים מכובדים, תלמידי־חכמים, וסתם אנשים שהתביישו לבקש עזרה, ואבא היה מכניס להם בסתר לבתיהם עצים לחורף, מלבושים, נעלים, מצרכי מזון וכדומה. בדרך כלל, היה אבא מקמץ לצרכיו ומפזר לצרכי צדקה. וגם אותנו הילדים חינך לכך. היתה בעיר חצר של נחום וולוול, בחצר זו התגוררו אנשים

עניים. פעם לקחני אבא לשם לראות ולהיכח באיזה עוני חיים בעולם הזה ולכן עלי לצמצם את דרישותי למותרות ולהודות לאלוהים על חיי הרווחה שלי. ביתנו היה בית של הכנסת אורחים ממש. אין צריך לומר כי משולחים משיבות שונות היו מתאכסנים אצלנו בבית. כשהאורחים היו מרובים, ולא הספיקו המיטות, היה אבא מוריד את 10 הדלתות שהיו בדירתנו, שם אותן על כיסאות והנה מיטות. כרים וכסתות היו בבית למכביר. אני הייתי מציעה את המיטות. כשהגיעו אורחים מפוקפקים, היה אבא אומר: „איני יכול לגרש אדם מהבית בגלל חשד“. היו משכיבים את האורחים לישון, ואבא היה ער כל הלילה, יושב ולומד. כמובן, אמא היתה מסייעת על ידו. לולא הסכמתה, לא היה יכול להפוך את ביתנו למלון אורחים.

בזמן מלחמת-העולם הראשונה, הגיע נחשול של פליטים למינסק. הצבא הרוסי גירש את כל היהודים הסמוכים לחזית כחשודים בריגול לטובת הגרמנים. הגיעו קהילות שלמות על רבניהן. מצאו דירות לראשונים. כשגבר הנחשול, שיכנו אותם בבתי-הכנסת ובבתי-המדרש. המונים המונים שכבו בבתי-הכנסת הגדול. פרצה מגפת טיפוס. רופאים התנדבו לעזרה. נוצר ועד לפליטים, שבראשו עמדו הרב סורוצקין, הרב מבאראנוביץ, הרב מרמינסקי, יצחק ברגר, שהיה חבר העיריה, ואבי ז"ל. צריך היה לטפל במחלות האפידמיות שפרצו. הועד גייס לכך את הרופאים והחובשים. תרופות היו מקבלים מבית-המרקחת של אורבך.

החזית התקרבה אלינו ומצרכי המזון היו בצמצום. חיילים רבים היו בעיר והמאפיות אפו לחם רק לחיילים. מחיר הלחם האמיר. אבא נכנס בעבי הקורה, התרים את בעלי-הטחנות שבעיר, יעקובסון ואחרים, ופתחנו מאפיה בביתנו. שקים של קמח עד לגובה התקרה נערכו בביתנו, וכן שעועית ומלח, והיו מחלקים מנות לפליטים. אמא היתה אופה ואבא היה לש את הבצק, השכם בבוקר היה אבא קם, פורס את כיכרות הלחם לפרוסות, מרתיח תה בקומקום גדול, ורץ עם סל הלחם וקומקום התה לבית-הכנסת, מאכיל ומשקה את הפליטים. את התה היו ממתיקים בסכרין, סוכר כבר לא היה בנמצא. וכך פעמים אחדות בבוקר. לחולים היתה אמא מכינה תבשיל של חלב, שכן היתה לנו עז בבית.

ביתנו הפך אז למלון אורחים, וראשית-כל קרובי-משפחה ובני העירה אישישוק. עם גבור זרם הפליטים, הפך ביתנו למרכז לחיפוש כתובות של אנשים נעדרים. בני משפחה שנפרדו זה מזה בימי הגירוש היו פונים לאבא שימצא את האובדים. בשנות העשרים הראשונות החלה פרשת שיירות החוזרים לפולניה. בין החוזרים היתה אשה אחת עם שני ילדים לבושים סמרטוטים, והיה זה בחורף. היא פנתה לר' לייזר, רב העיר. הוא נתן לה כמה פרוטות והפנה אותה לועד. יצאה לרחוב והחלה בוכה. עבר יהודי ושאלה: „למה את בוכה?“ סיפרה לו מה שסיפרה. אמר לה: „בואי אתי אל המגיד“. הביא אותה לביתנו. רחצנו אותה ואת הילדים במים חמים, הלבשנו אותם בבגדים נקיים. היא סיפרה שבשיירה איבדה את בעלה, זופוביץ שמו, מאישישוק, ואינה יודעת מה לעשות. שהו אצלנו. באחד הערבים נפתחה הדלת ונכנס יהודי קטן וצנום, הבעל. כמובן, שגם הוא נשאר אצלנו. לפתע הוא חלה בטיפוס חוזר. הוא שכב אצלנו על המיטה בחדר-האוכל, כי לא היה מקום אחר. כל יתר המקומות היו תפוסים. ופרנסתנו — על כל שונאי ישראל. היה זה

כבר בימי הסובייטים, ואבא לא קיבל משכורת. לא רק כל הבית שלנו היה מלא אורחים, אלא גם לקחנו חדר אצל השכנה ושם שיכנו את הרב גרודונסקי מווילנה. גם ה"חפץ חיים" היה אז בביתנו. פרנסתנו היתה על אפיית לחם, ופה יהודי חולה טיפוס. הכנסנו אותו ל"הקדש". כשהחלים, שכר אבא דירה אצל הדיין וישניבסקי, אבא סיד את הדירה, הכניס עצים והעביר את היהודי לשם. זופוביץ חזר אחר-כך לפולניה והיה שם ראש-ישיבה. הוא עלה לארץ ונפטר כאן.

עם בוא הבולשביקים החלו הצרות. החרימו את דירתנו, פרט לחדר אחד שהשאירו לי, בזכות היותי גננת. חיפשו את אבא על-מנת לאוסרו. הוא ברח מהבית והתחבא במקומות שונים, ובין שאר מקומות — בבית שוחט ברחוב זאמקובאיה, משם הבריחהו לבוש בגדי סבתא וראשו עטוף כסובל מכאב שיניים לכפר קראסני. אז שקטו קצת הרוחות, כי פשטה שמועה שאבא עבר את הגבול לפולניה. עד שהופיע יום אחד יהודי וסיפר לפי תומו, כי "המגיד" לא עבר את הגבול, "שהרי במו עיני ראיתיו בבית איצ'ה בכפר קראסני". וכך זה הגיע לשלטונות. גרשון כץ הקדים את השלטונות והבריא את אבא לדאנילוביץ'. לאחר מכן לקח לשם גם את אמא עם הילדים. בינתיים קטנה המשפחה שלנו. אחד האחים עבר את הגבול ולמד בראדין, השני — בסלובודקה וגם אחי הצעיר כבן 13 עבר את הגבול והגיע לוויילנה. באותם הימים אסרו גם את אמא. כשחיפשו את אבא ולא מצאוהו, אסרו את אבא כבת-ערובה, עד שיופיע אבא. אמא טענה: "יש לי 5 ילדים בבית, ואם אני יושבת כאן, לא יבוא גם המגיד. שחררוני, ואחפש אותו". לבסוף שוחררה.

לבסוף תפסו את אבא. בערב יום הכיפורים, בשנת 1919 נכנסו לבית 2 שוטרי-חרש ואסרו את אבא. בהמלצת ידידה ממשפחת לחובסקי הגענו לאסתר פרומקין, הקומוניסטית הידועה. 150 פועלים הגישו עצומה לשלטונות שישחררוהו. לבית-הסוהר הכניסו טלית וקיטל. אבא כינס כ-60 יהודים אסירים, התפללו, ואבא דרש בפניהם. למחרת, כנראה, בעזרת אסתר פרומקין, הגיעה פקודה מאת הגנרל מדבידיץ, מפקד החזית, ושיחררוהו. בשתיים בלילה חזר הביתה. יצא שחור וחזר לבן. שערתיו הלביוו בבית-הסוהר במשך הלילה.

בשנת 1925 אסרו אותו שוב יחד עם כל הרבנים. עינו אותו בחקירות ימים ולילות עד שכל הרבנים חתמו על הצהרה כי אין רדיפות על היהודים ברוסיה. החותם הראשון היה ר' יהושע הורודנר ואחריו חתמו אבא, הרב גלוסקין, הרב אברמסקי, כולם עד אחד, כ-20 איש. אבא שוחרר.

סמוך לאותו פרק זמן אסרו אותו שוב. ומעשה שהיה כך היה. אבא הספיד את חתנו של ר' איסר. לאחר ההספד ביקש מהציבור לשבת קצת, כנהוג לאחר הספד אדם חשוב. נמצא שם מלשין שהעליל לפני השלטונות, כי אבא דיבר סרה בשלטון הבולשביקים. אך החוקר, אחד קוזין, אמר: "המגיד הוא פיקח מדי ולא ידבר נגד המשטר". אבא שוחרר, אך לאחר מכן הגיע צו-גירוש, משמע — שאסור לאבא לגור בעיר גדולה. אבא עבר לפרילוקי על-יד פולטבה. אח אחד נסע לארץ-ישראל בשנת 1928. אחותי ואני עלינו ארצה בשנת 1931. אחי שלח להורים סרטיפיקט מהארץ כרב. אני, כאסירת ציון, פניתי לפשקובה, אשת מקסים גורקי. גם הפרופיסור דוד שור פנה אליה במכתב. תיארתיו בפנייתי את המצב החמור שההורים שרויים בו. סוף-סוף, קיבלו ההורים רשיון ובשנת 1934 עלו לארץ.